

PRIKAZ KNJIGE

Yellow Star, Red Star. Holocaust Remembrance after Communism

JELENA SUBOTIĆ

Cornell University Press, 2019, 228 str.

Iako objavljena tek prošle godine, knjiga Jelene Subotić *Yellow Star, Red Star* (Žuta zvijezda, crvena zvijezda) dobila je dosad čak tri prestižne međunarodne znanstvene nagrade. Američko udruženje za političke znanosti proglasilo ju je najboljom knjigom iz područja europskih studija u 2020. godini, a dobila je i nagradu “Joseph Rotschild” za studije nacionalizma i etniciteta, te nagradu “Jervis — Schroeder” iz područja međunarodne politike i povijesti. Radi se, dakle, o zapaženoj knjizi, koja će sasvim sigurno biti vrlo utjecajna u daljnjim akademskim raspravama o načinu na koji se o Holokaustu govori i piše u nekadašnjoj Istočnoj Europi.

U ovoj knjizi se polazi od teze o ontološkoj nesigurnosti u Hrvatskoj, Srbiji i Litvi, a dijelom i u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji kojima se autorica bavi u zadnjem poglavlju. Ta je nesigurnost, o kojoj također u svojoj novoj knjizi *Crisis and Ontological Insecurity: Serbia's Anxiety over Kosovo's Secession*, objavljenoj 2020. godine, piše Filip Ejodus, profesor na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, nastupila zbog sloma međunarodnog političkog poretka, koji je potom ubrzao ili uzrokovao slom identitetsko-ideološkog poretka unutar tih zemalja nakon 1989. godine.

Autorica pokazuje kako su se nove zemlje Istočne Europe našle pred “zamkom” koju su pred njih postavila dva, na prvi pogled nespojiva i kontradiktorna, zahtjeva. S jedne strane, da bi se u potpunosti integrirale u NATO i Europsku uniju, od njih se očekivalo da prihvate zapadno-europske narative o Holokaustu i da mu posvete daleko veću pažnju nego što je bio slučaj u dotad dominantnom, odnosno hegemonijskom, socijalističkom narativu. Taj je narativ, pokazuje Subotić, bio utemeljen na deetniciziranju i žrtava i pobjednika, te na umanjivanju i donekle ignoriranju veličine zlodjela koja su počinili

domaći stanovnici prema manjinama, a posebno i eksplicitno prema Židovima. Jedino se na taj način mogao u istočnoeuropskim zemljama (uključujući i Jugoslaviju) izgraditi novi narativ o zajedničkoj i masovnoj borbi protiv fašizma, za oslobođenje od strane okupacije. Trebalo je pokazati da je većina naroda bila uz Narodnooslobodilačku borbu, te da su “domaći izdajnici” bili malobrojni i marginalni. U sjećanju svih nas koji smo išli u škole u socijalističkoj Jugoslaviji – posebno u Hrvatskoj – ostala je tako i do danas slika o “dva kamiona ustaša” koji su došli izvana (iz Italije), dok je na drugoj strani cijeli narod bio protiv njih i protiv okupacije, te se masovno pridružio partizanima, bez obzira na nacionalnost. Slično je bilo i u sovjetskim narativima, koji su – baš kao i model političkog poretka razvijen u sssr-u – poslužili kao matrica za politiku (neposredne) povijesti u prvim poslijeratnim godinama. Iz tog razloga, zločini su pripisivani ili strancima (Nijemcima, Talijanima i dr.) ili toj malobrojnoj podivljaloj grupi domaćih izdajnika, koji su prikazivani kao zvijeri u ljudskom obliku.

Kad se radilo o žrtvama, one su također deetnicizirane, te se govorilo o “žrtvama fašizma”, u pravilu bez isticanja nacionalnosti tih žrtava (npr. da su bili Židovi), kao i bez daljnjeg ekspliciranja o nacionalnosti počinitelja. Govorilo se o partizanima i ustašama, ali ne o Židovima, Srbima, Hrvatima i dr. U okviru su tog narativa, dakle, namjerno “ignorirane” ne baš tako malobrojne niti marginalne pojave suradnje s okupatorom, koja se – suradnja – naročito očitovala u pomaganju, izvršavanju ili ignoriranju (pasivnom promatranju, *bystanding*) masovnih zločina. Nije se postavljalo pitanje: kako je bilo moguće da su “dva kamiona ustaša” učinili tolika zlodjela kao u Jasenovcu? Činjenica da je kolona koja je napuštala Jugoslaviju nakon 9. svibnja 1945. bila daleko veća od “dva kamiona” također je ignorirana i uglavnom – ne sasvim – skrivena od očiju šire javnosti. Rekao bih, čineći sada digresiju u odnosu na samu knjigu Jelene Subotić, da je jedan od motiva masovnih egzekucija povezanih s Bleiburgom možda bio (to bi trebalo dodatno istražiti, što je gotovo nemoguće s obzirom da nema ni dokumenata a više ni svjedoka) upravo u tome da se održi narativ o malobrojnosti suradnje s okupatorom i s druge strane masovnosti podrške partizanima u zemlji. Bilo je sasvim politički oportuno (riječ koju ovdje ne koristimo u smislu opravdano – nego više u skladu sa značenjem engleske riječi *convenient*) da se stoga uklone živi “dokazi” koji bi dovodili u pitanje novi službeni narativ. Da bi se nakon rata uopće mogao konstruirati narativ o Jugoslavenima (posebno Hrvatima i Srbima) i Sovjetima (Rusima, Litvancima

i dr.) kao “žrtvama” i “pobjednicima”, iz fokusa pažnje morala je nestati svaka situacija u kojoj su oni bili (i) izvršitelji zločina, a ne (samo) njegove žrtve.

Tako se dogodilo, tvrdi Subotić, da se i Holokaust skrivao iza fraze o “žrtvama fašizma”, a kad se i spominjao – samo u rijetkim prilikama – uz žrtve koje su bili Židovi uvijek bi se dodavali i ostali: Srbi, Hrvati-antifašisti i dr. Specifičnost i dubina tragedije koja je i u našim krajevima zadesila Židove – i to ne bez odgovornosti i sudjelovanja domaćih ljudi – trebala je biti zaboravljena. Židovima se, na neki način, dogodilo brisanje iz kolektivnog sjećanja, onako kako se kasnije događalo i nekima drugima (Nijemcima, Talijanima, a poslije 1995. i Srbima iz onih krajeva iz kojih su nestali – o čemu piše Dragan Markovina u svojoj knjizi *Povijest poraženih*). Spomenici židovskim žrtvama (ili srpskim, u slučaju NDH) bili su rijetki i ograničeni na groblja. Izvan groblja, u Hrvatskoj je do 1990. bilo oko šest tisuća spomenika žrtvama fašizma ili partizanima, ali je zanemariv broj njih evocirao specifično židovske žrtve. Prvi takav spomenik podignut je 1952. godine na Mirogoju i bio je vandaliziran već nekoliko dana po podizanju (str. 110). Slična je situacija u Srbiji, u kojoj ni u socijalizmu, a ni danas prolaznici kroz nekadašnji logor Sajmište (Semlin) ne mogu ni iz čega zaključiti što se tamo događalo od 1941. do 1944. godine.

Za “brisanje” sjećanja na Holokaust bilo je i drugih – pragmatičnih – razloga. Mnogi su, uključujući i članove nove društvene elite, uselili u stanove i kuće koje su ostale napuštene jer su njihovi vlasnici deportirani u logore iz kojih se nisu vratili. Nije bilo “zgodno” da se pitaju: čije su te kuće bile i što se dogodilo s njihovim vlasnicima? Drugima je bilo “dovoljno” što sad žive u gradovima u kojima je – zbog Holokausta i genocida nad Romima i drugima – postignuta etnička homogenost kakva nikad ranije nije postojala. Čak i kad nisu priželjkivali da se to dogodi, ili nisu bili odgovorni za to što se dogodilo, nisu smatrali da je korisno otvarati to pitanje, oko kojeg se, nažalost, više skoro ništa nije moglo učiniti. Ponekad su bili spremni prihvatiti simboličku “multikulturalnost” (npr. dvojezičnost u slučaju Istre ili Vojvodine), ali – ti krajevi su nakon rata postali daleko manje multikulturalni nego što su bili prije rata. I ta se homogenizacija (odnosno, u slučaju Istre i Vojvodine, jugosla-venizacija) slavila kao ratna pobjeda. Svi su ti krajevi postali naši, pa je postalo nezgodno pitati – a gdje su drugi?. Za Židove u mnogim situacijama to nije više imao tko pitati. Njihov je broj dodatno smanjen iseljavanjem u Izrael nakon njegova osnivanja 1948. godine. Nažalost, pokazalo se da kad nema ljudi, nema ni sjećanja – jer empatija u odnosu na druge je slaba, a otvaranje pitanja

odgovornosti zbog toga što ih više nema bolna i rizična. Fašizam i nacizam, ili u konkretnom slučaju Hrvatske ustaštvo, su poraženi, ali su neke posljedice njegova kratkog, ali brutalnog prisustva ostale živjeti i nakon tog poraza. Potisnute uspomene nisu nestale, nego su samo sklonjene iz javnog diskursa, kao što objašnjavaju mnogi koji su pisali o poslijeratnoj dijaspori – uglavnom kritički ili čak i neprijateljski orijentiranoj prema novom poretku i njegovoj ideologiji.

U tim okolnostima, s tim “zaboravom” dočekali smo osamdesete kad se – iz različitih razloga i s vrlo različitim motivima – ponovno “otvaraju” tabuizirane teme i kad se i žrtvama i pobjednicima pokušava pridodati etnički identitet. Štoviše, žrtvama se sada – u potpunom obratu (revoluciji u interpretacijama prošlosti) – pripisuje samo etnički identitet, pri čemu se događa nova nepravda jer se zanemaruju drugi identiteti koji su ih određivali. Jelena Subotić ne spominje te korake, ali tko je čitao knjigu Jasne Dragović Soso *Spasitelji nacije?* zna da se upravo na pitanju spominjanja srpskih žrtava u NDH, uključujući prije svega na temi Jasenovca, gradio narativ koji je dovodio u pitanje dotadašnju, socijalističku politiku povijesti. No, i u tim okolnostima se na Židove obraća malo pažnje, osim što se rade usporedbe sa stradanjem Židova, pa se o srpskim žrtvama u NDH govori kao o istovjetnom događaju kakav je u globalnim okvirima bio Holokaust.

Potom dolazi do intervencije izvana, o kojoj autorica ove knjige naširoko piše. Kao i s uvođenjem novog sistema putem domino-efekta, iz Istočne Europe tog vremena, uvodi se i novi narativ o prošlosti, a posebno o Drugom svjetskom ratu. Nakon 1989. godine Zapad traži da se “veo ignoriranja” “nelagodnih” činjenica ukloni. Izgrađen na ideji “nikad više Holokausta”, i na tezi da je Holokaust jedinstven i po mnogo čemu izniman događaj u ljudskoj povijesti, Zapad traži da nove demokracije prihvate taj narativ i da jasno označe da su žrtve bili Židovi.

Kako na to reagiraju političke i društvene elite u Istočnoj Europi? Jelena Subotić pokazuje da one pokušavaju istovremeno i prihvatiti i značajno “prilagoditi” diskurs o Holokaustu, i to na način koji će kasnije biti proširen, a najvećim dijelom i prihvaćen (osobito od stranaka udruženih u Europsku pučku partiju, EPP, i one desnije od te grupacije) i u zapadnoeuropskim zemljama. One, naime, prihvaćaju da je Holokaust bio tragedija židovskog naroda koja ima važnost za cijelo čovječanstvo, i koji se doista dogodio i u njihovim zemljama, međutim odbijaju ikakvu “domaću” odgovornost za njega, i stoga

nastavljaju narativ koji marginalizira domaće fašiste ili ih čak i rehabilitira kao nedužne žrtve “komunizma”. Uz to, na istoku Europe se razvija narativ o “dva totalitarizma”, kojim se “komunizam” (socijalizam) svrstava uz bok fašizmu – dok se u stvarnosti sva pažnja usmjerava ne na fašizam (za kojeg se tvrdi da je već ranije doživio adekvatnu osudu) nego upravo na “komunizam”. Time se prihvaća narativ o Holokaustu, ali mu se nadodaje ideja o “socijalističkom” ili “sovjetskom” Holokaustu, u kojem su žrtve bili pripadnici većinskog naroda, a ne manjine. Tako se povijest socijalizma holokaustira, a većinske se narode (Hrvate u Hrvatskoj, Litvance u Litvi, Mađare u Mađarskoj, Poljake u Poljskoj) prikazuje kao glavne žrtve “totalitarnih režima”: fašizma i komunizma. Žrtva fašizma dobiva svoje etničko ime, ali to ime nije židovsko ili srpsko (manjinsko) ili romsko, nego su glavne žrtve Hrvati u Hrvatskoj, Poljaci u Poljskoj, Mađari u Mađarskoj. Oni su žrtve strane okupacije (njemačke, pa sovjetske, ili – u slučaju Hrvatske: srpske i jugoslavenske, u slučaju Litve: ruske), pa prema tome ne mogu biti počinitelji zločina. Zločini koje su pripadnici većinskog naroda počinili i dalje se umanjuju – slijedeći raniju matricu – pa se u nekim zemljama čak i zakonski zabranjuje njihovo spominjanje (npr. u Poljskoj). Većinski narod – kao žrtva – ne može biti odgovoran za zločine koje su počinili drugi. Svi oni sada tvrde da su žrtve Holokausta, baš kao što su bili Židovi. A drugi – Sovjeti, Jugoslaveni – su nacisti i fašisti.

Na taj način novi narativ istovremeno zadovoljava zahtjev Zapada i potrebe nacionalističkih elita da svoj narod proglase najvećom žrtvom, a 1989. godinu kao konačno oslobođenje od okupacije, totalitarizma i ponižavanja. Subotić vidi u tome izlaz iz situacije ontološke nesigurnosti konstruiranjem novog Sopstva, ovog puta utemeljenog na ideji žrtve dvaju totalitarizama. Novi je diskurs viktimološki. Hrvati su žrtve Srba i Jugoslavije. Srbi – Hrvata, Albanaca, Slovenaca i Jugoslavije. Poljaci – žrtve Rusa i Sovjeta. Mađari – žrtve Sovjetskog Saveza, ali i Zapada koji ih je “izdao”, itd. Svi su “žrtve komunizma”. Nekadašnji pobjednici postaju tako – žrtve. Samo se tom potrebom za dokazivanjem žrtvovanja može objasniti naizgled neobjašnjiv paradoks: da je odjednom, 45 godina nakon 1945. godine postalo ugodnije i korisnije biti viđen kao poražen nego kao pobjednik u Drugom svjetskom ratu. Taj “bijeg” iz pobjedničkog polja u polje poraženih bio je uvjet da bi se gradio novi narativ o Sebi kao žrtvi. Nekadašnji “pobjednici u ratu” sada postaju “gubitnici u miru”, da se poslužimo poznatom interpretacijom koja se u konkretnom smislu odnosila na Srbe, ali je zapravo jednako upotrebljiva i za druge u Istočnoj Evropi.

A da bi se pobjednik naknadno pretvorio u žrtvu, potrebna je neka sila veća od pobjedničke koja je “otela” pobjedu i nakon rata pobjednike pretvorila u poražene. Taj narativ treba moćnog izvanjskog aktera – toliko moćnog da je on taj koji je počinio Holokaust nad Nama. Govori se, stoga, mnogo o Holokaustu, ali ponovno ne i o Židovima. Podrazumijeva se da smo Mi bili “židovi” u socijalizmu, a sudbina Židova na područjima koja smo Mi kontrolirali ili na kojima smo imali bar nekog utjecaja više nije tema. Dolazi do kroatizacije, srbizacije, litvanizacije Holokausta, do njegove polonizacije i mađarizacije, a istovremeno se zakonom zabranjuje bilo kakva javno izrečena tvrdnja da su Poljaci, recimo, počinili zločine nad Židovima. U Hrvatskoj se razvija teza o Bleiburgu kao o Holokaustu nad Hrvatima, dok se Jasenovac negira i marginalizira, ili čak i opravdava kao nužnost, kao samoobrana od onih koji su radili protiv Hrvatske. U Srbiji se vode postupci za rehabilitaciju Nedića, kao da nije imao nikakvu ulogu u deportaciji Židova. Taj novi narativ govori o “genocidu nad Srbima” ne samo u kontekstu NDH – gdje je takva ocjena opravdana – nego i u kontekstu albanizacije Kosova (i Metohije) ili statusa Srba u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, gdje nije. Primjera za to je mnogo i mnoge autorica i sama navodi u ovoj knjizi.

Kako je Zapad reagirao na taj proces “prisvajanja” i “izvrtanja” pojma Holokaust u Istočnoj Europi? Jelena Subotić pokazuje da je Zapad, zapravo, ne samo ignorirao nego i prihvatio, a u slučaju konzervativnih, desnih, antikomunističkih snaga – i poticao, opravdavao i politički organizirao taj novi narativ. “Revizija povijesti” nije proces koji počinje 1989. godine, niti je nastao na Istoku. Njegovi začeci su u ideji o “dva totalitarizma”, u izjednačavanju komunizma i fašizma, odnosno nacizma – a to počinje već s Hladnim ratom. I u samom Hladnom ratu, fokus “antifašizma” je brzo izgubljen – što zbog toga što je pojam intenzivno korišten u tadašnjoj Istočnoj Europi, a što zato što je proces denacifikacije stao na pola puta, ako je i došao do pola. Svi – ili barem mnogi – koji su mogli biti korisni u borbi protiv “komunizma” dobili su “oprost”. Mnogi su bili uključeni u nove državne strukture i to već desetljeće nakon sloma nacizma. Ideja o “dva totalitarizma” već je tada imala propagandističku dimenziju, jer je njome Zapad pokušao (a dijelom i uspio) “komunizam” staviti uz bok fašizmu i nacizmu, te sa sebe skinuti odgovornost za Drugi svjetski rat. Ideja o “dva totalitarizma” omogućila je Zapadu da se prikaže kao jedini čuvar slobode i pravde, a istovremeno je konstruirala i osjećaj opasnosti i prijete. Zaboravljeni su momenti suradnje s Hitlerom i Staljinom – s prvim

kroz Minhenski sporazum, a s drugim u samom Drugom svjetskom ratu. Ali nije zaboravljen pakt Molotova i Ribentropa iz 1939. godine, da navedemo samo najčešće spominjan primjer selektivnosti s političkom namjerom.

Ta ideja – izjednačavanja “dvaju totalitarizama” kako bi se umanjila ili sasvim negirala “naša” odgovornost za Drugi svjetski rat i zločine počinjene u njemu – sasvim je odgovarala novoj post-socijalističkoj “istočnoj” Europi. Nije se, dakle, radilo o nekom novom narativu, nego o prisvajanju i daljnjem “razrađivanju” narativa koji je već postojao na Zapadu. Taj je narativ, kaže Jelena Subotić, “prisvojio Holokaust da bi kriminalizirao komunizam” (str. 139).

Autorica ove knjige pokazuje da je ta suradnja između istočnoeuropske i zapadnoeuropske desnice bila intenzivna u okviru Europske pučke stranke, te je stoga rezultirala i rezolucijama u Europskom parlamentu, u institucionalnom pritisku da se obilježavaju dani sjećanja na “žrtve totalitarnih režima”, kao i da se adekvatno obilježi sam Holokaust. Pritom je široko toleriran povijesno-politički revizionizam, koji je bio sasvim u skladu s političkim preferencijama cijele europske desnice. U rezolucijama Europskog parlamenta desnica je dobila vrlo koristan instrument za instrumentalizaciju sjećanja na Holokaust, kako bi ga se iskoristilo za ignoriranje stvarnih žrtava, a naglašavanje “Nas” kao žrtava. Holokaustizacija vlastite povijesti dovela je, u ovom kontekstu sasvim logično, do daljnjeg marginaliziranja istraživanja vlastite uloge (kolektivno, a u nekim slučajevima i individualno) u provođenju zločina nad manjinama – Židovima, Romima i manjinama npr. Srbima u NDH. Već postojeće matrice funkcionirale su i u novim okolnostima, a nacionalistički diskurs je nacionalizirao nove navodne žrtve, dok je denacionalizirao mnoge stvarne žrtve. Antifašisti su tako uskoro postali “fašisti” (koristi se pojam “fašistički komunizam”), a fašisti su proglašeni “jedinim pravim antifašistima”. Oni koji su se borili na strani nacista, postali su u novoj interpretaciji samo obični anti-komunisti, a time i borci za slobodu, štoviše – jedini pravi Europljani, budući da su se borili protiv “dva totalitarizma”. Kolaboracija je postala samo nužnost, a zločini počinjeni na našem tlu nikad nisu bili naši – ne samo da ih nismo mi počinili, nego ih nismo ni vidjeli. Budući da ih nismo vidjeli, možda nisu ni postojali...

Taj novi narativ, koji se pojavljuje ne samo iz razloga političkog oportuniteta nego i na krilima postpozitivističke relativizacije činjenica (u okviru ideje *anything goes* koja je dovela do pojave stanja *post-truth*), samo je djelomično revizionistički. Naime, Subotić uvjerljivo pokazuje da su, zapravo, stare, već

postojeće matrice interpretacije prošlosti – koje su postojale i na Zapadu za vrijeme Hladnog rata i na Istoku (uključujući u Jugoslaviji) – u novim okolnostima samo nastavljene i tek djelomično “osuvremenjene”. Skoro ništa što vidimo u interpretacijama prošlosti nakon 1989. godine, nije nastalo *ab ovo* ili *ex nihil*. Ni u ranijim, hladnoratovskim, ni u novim posthladnoratovskim narativima Židovi, zapravo, nisu u centru priče o Holokaustu. Za njih nema niti je bilo empatije, ili barem – nema je dovoljno. Jer, priča o Holokaustu ni tada ni sada nije bila samo priča o onima koji su nestali, kojih nema, ni u životu ni u sjećanjima – nego je u velikoj mjeri bila priča o navodnim žrtvama navodnih zločina.

Knjiga Jelene Subotić je, dakle, zaslužila sve nagrade koje je dosad dobila. Ona predstavlja izvrstan temelj za ozbiljnu raspravu i za osvješćivanje o tome što nam se događa.

Dejan Jović